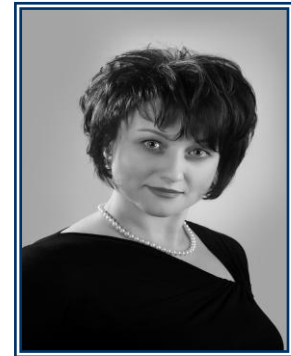

УДК 347.0

Турчак Ірина Олександрівна,
кандидат юридичних наук, доцент університету,
завідувач кафедри цивільного права і процесу
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ

У статті досліджується юридична природа підстав припинення цивільно-правового договору. Зроблено спробу узагальнення класифікації таких підстав з огляду на існуючі науково-теоретичні підходи у вивченні даного питання.

Ключові слова: підстави припинення договірних зобов'язань, юридичні факти, зміна і розірвання договору, одностороння відмова від договору.

Постановка проблеми. Для цивільних, зокрема договірних, правовідносин, властивою є їх динаміка, складовий елемент якої – припинення правовідносин. У теорії цивільного права постає проблема визначення поняття підстав припинення договору, видів підстав, здійснення їх класифікацій та визначення критеріїв таких класифікацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У теорії права взагалі та цивільного, зокрема, неоднозначно визначена кількість елементів, які входять до складу підстав виникнення та руху, в тому числі припинення, правовідносин, наведено декілька класифікацій таких підстав за певними критеріями. В тому числі, досліджується питання тотожності понять припинення зобов'язання і припинення договору. Науково-теоретичні дослідження особливостей підстав припинення договорів здійснили російські цивілісти М. Агарков, Е. Грамацький, О. Йоффе, І. Жилінкова, О. Красавчиков, В. Синайський, вітчизняні вчені С. М. Бервено, Н. Ю. Голубєва, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць, О. І. Харитонова, Є. О. Харитонов. У працях А. М. Блащука, О. І. Міхно, З. Р. Бахрієвої, О. К. Корчемного, О. М. Кравець та інших продовжено дослідження проблеми припинення договірних зобов'язань.

Постановка завдання. Проаналізувати існуючі науково-теоретичні позиції щодо проблеми припинення цивільно-правових договорів з метою узагальнення класифікації підстав їх припинення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У цивілістичній літературі можна виділити дві точки зору щодо елементів, які є складовими підстав виникнення, зміни чи припинення правовідносин.

До першої слід віднести погляди О. Красавчикова [9, с. 385]. Підставами виникнення, зміни чи припинення правовідносин він вважав «норми права, юридичні факти та правосуб'єктність». О. Красавчиков виділив окремі елементи підстав виникнення та руху (динаміки) цивільних правовідносин в певному розумінні цих категорій. А саме: по-перше, норми права як нормативні передумови, у яких закріплюється загальна міра відомої (можливої чи необхідної) поведінки осіб у визначених умовах, за наявності відповідних обставин, по-друге, правосуб'єктність учасників цивільних правовідносин як

правосуб'єктні передумови і по-третє, фактичну основу виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин – юридичні факти, як факти реальної дійсності, з наявністю чи відсутністю яких норми цивільного права пов'язують юридичні наслідки, тобто виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків (цивільних правовідносин) у правосуб'єктних осіб.

До другої точки зору можемо віднести погляди російських цивілістів: М. Агаркова, Е. Грамацького, І. Жилінкової, О. Йоффе, В. Синайського та інших. До підстав виникнення (зміни чи припинення) названих правовідносин вказана група вчених віднесли лише юридичні факти [1, с. 53].

Свого часу, у дослідженні вказаного питання, М. Агарков підставами виникнення зобов'язань назвав «факти, з настанням яких право (у об'єктивному розумінні, тобто насамперед і, врешті-решт, закон) пов'язує виникнення зобов'язального відношення». Поняття «підстави виникнення зобов'язання» він визначив похідним від поняття юридичного факту. Останнім він назвав «факт, з настанням якого виникає, змінюється чи припиняється правовідношення» [1, с. 67].

На нашу думку, більш логічною та теоретично обґрунтованою видається позиція М. Агаркова, В. Синайського, О. Йоффе, І. Жилінкової, Е. Грамацького, за якою підставами припинення цивільних (зокрема, договірних) правовідносин можуть бути лише юридичні факти. Норму права виділяти окремим елементом підстави припинення вказаних правовідносин, вважається, недоречним. Цей елемент є нічим іншим як складовою частиною юридичного факту. Поняття юридичного факту розкривають як конкретну життєву обставину чи їх сукупність, з якими норми права пов'язують припинення цивільних (зокрема, договірних) правовідносин. Подане визначення свідчить: ті обставини, які спричиняють припинення цивільних правовідносин, повинні бути передбачені нормою права. Ті з них, що не передбачені нормою права, не викликають правових наслідків у вигляді припинення вказаних правовідносин. Така обмеженість обставин нормою права передбачає існування норми права не окремим елементом підстави припинення правовідносин, а її існуванням у межах поняття юридичного факту.

Правосуб'єктність осіб самостійним елементом підстави припинення цивільних, зокрема договірних правовідносин, на нашу думку, також виділяти недоречно. Її необхідно відносити до такого елемента складу правовідносин (зокрема, цивільних), як суб'єкт правовідносин, і визначати поняття правосуб'єктності у зазначеному саме через зміст поняття суб'єкта цивільних правовідносин.

Таким чином, підставою припинення цивільно-правового договору слід вважати юридичний факт чи їх сукупність, тобто життєву обставину або сукупність обставин, з якими норми цивільного права пов'язують припинення договору. Такі обставини мають юридичну силу лише для тих суб'єктів правовідносин, які знаходяться у договірних відносинах, а не будь-яких суб'єктів цивільних правовідносин. Дані обставини, по-перше, можуть бути об'єктивними та суб'єктивними, тобто залежними від волі осіб – сторін договору чи ні. По-друге, вони можуть мати як тимчасовий, так і постійний характер. По-третє, можуть встановлюватися судом або, зокрема, сторонами договору. Перелік ознак таких обставин не є вичерпним. Він дає можливість, виходячи з характеристики останніх, виділити різноманітність юридичних фактів, які є підставами припинення цивільно-правового договору, та класифікувати їх за певними критеріями.

Зокрема, цивілісти О. Красавчиков, В. Синайський, Г. Шершеневич та інші виділяли такий критерій як наявність чи відсутність у діях учасників цивільних правовідносин їх волі, тобто класифікували юридичні факти на дії та події. Дія, як

підстава припинення цивільно-правового договору – це юридичний факт чи їх сукупність, така життєва обставина або сукупність обставин, що виникають за волею сторони, сторін договору чи інших учасників цивільних правовідносин, які уповноважені законодавством вимагати припинення договору, і спрямовані на припинення договору між його сторонами під час строку дії останнього або після закінчення дії договору в разі, коли його умови не виконані зобов'язаною стороною, а строк позовної давності ще не сплинув. Така воля може бути вираженою однією чи двома сторонами договору відразу [9, с. 327].

До дій можна віднести угоду сторін щодо припинення договору, виконання сторонами його умов, невиконання чи неналежне виконання умов договору, зарахування зустрічних вимог між сторонами останнього, прощення боргу, новацію, відступне тощо. Дії, у свою чергу, можна класифікувати залежно від того, відповідають чи ні вони нормам права, на правомірні та неправомірні. Правомірні – це такі юридичні факти, які виникають за волею осіб, спрямовані на припинення договору та відповідають нормам права. До правомірних дій слід віднести зарахування зустрічних однорідних вимог між сторонами договору, угоду сторін про його припинення та інші.

Правомірні дії як юридичні факти за моментом спрямованості волі на юридичні наслідки О. І. Міхно поділяє на юридичні акти та юридичні вчинки. Юридичні акти – такі правомірні дії, які здійснюються суб'єктами договірних правовідносин саме з метою припинити договір. До них слід віднести виконання умов договору сторонами, укладення угоди про його припинення, зарахування сторонами зустрічних однорідних вимог та інші. [7, с. 32-35] В дослідженнях О. І. Міхно зміст припинення договірних зобов'язань розкривається як добровільна чи примусова ліквідація (погашення) у сторін прав та обов'язків за договірними чи законодавчими підставами та припинення між ними правового зв'язку, за винятком правозахисних відносин, пов'язаних з невиконанням на момент припинення зобов'язання окремих обов'язків, вимогами про якість продукції, товарів в межах гарантійних термінів та строків позовної давності, а під припиненням договору необхідно розуміти у широкому доктринальному значенні припинення (ліквідацію) його чинності за суб'єктивними чи об'єктивними підставами та припинення договірних прав та обов'язків на майбутній період [8, с. 185].

На думку О. К. Корчемного, зміна і припинення правовідносин є способом захисту цивільних прав, мета та спрямованість яких, є важливою характеристикою та розкривається через механізм їх захисної дії. Вчений пропонує розглядати поняття захисту цивільного права як реалізації встановленого законом суб'єктивного права особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання шляхом застосування обраних самою особою чи встановлених договором або актами цивільного законодавства правоохоронних заходів – способів захисту цивільних прав [5, с. 251].

У свою чергу, О. Красавчиков поділив юридичні акти на чотири групи: адміністративні, цивільно-правові, сімейно-правові та судові акти [9, с. 82]. Цивільно-правові – це юридичні акти, що спрямовані на припинення договору за домовленістю сторін. Судові – такі юридичні акти, які спрямовані на припинення договірних відносин за ініціативою однієї сторони у разі недосягнення домовленості між сторонами через судові органи. Адміністративні – це юридичні акти, що спрямовані на припинення договору за волевиявленням інших учасників цивільних правовідносин, які не є сторонами договору, але уповноважені спеціальним законодавством вимагати його припинення (як приклад, до таких можна віднести Антимонопольний комітет України).

Другим видом правомірних дій є юридичні вчинки. Юридичні вчинки – це дії сторін договору, які спеціально здійснюються без мети припинити договір, але їх наслідком є припинення останнього. До прикладу можна навести невиконання боржником своїх зобов'язань своєчасно. У разі, коли боржник не виконує умови договору і при цьому не має на меті його припинити, а кредитор втрачає зацікавленість у виконанні договору боржником, договір можна припинити через невиконання стороною його умов. Таке невиконання буде вважатися саме юридичним вчинком.

Другою групою дій є неправомірні дії – такі юридичні факти, які виникають за волею сторони чи сторін договору, спрямовані на його припинення та суперечать нормам права. До неправомірних дій можна віднести невиконання умов договору боржником за умови, що така бездіяльність є елементом складу правопорушення.

До юридичних фактів як підстав припинення договору належать події. Подія як юридичний факт є життєвою обставиною чи їх сукупністю, які виникають поза волею осіб – сторони чи сторін цивільно-правового договору та припиняють договір в силу настання таких обставин під час дії договору. Після закінчення дії договору, в разі невиконання зобов'язаною стороною його умов до часу спливу позовної давності, ця сторона відповідатиме за прострочення виконання умов договору та не буде звільнятися від відповідальності через настання події. До подій можна віднести: смерть боржника чи кредитора – фізичної особи, збіг боржника та кредитора у одній особі, неможливість виконання умов договору. Події, у свою чергу, можна поділити на дві групи залежно від того, у разі настання яких стає відсутнім суб'єкт чи об'єкт договору. До першої групи слід віднести смерть фізичної особи – сторони договору, до другої – неможливість виконання через знищення речі, яка є предметом договору [7, с. 33].

Окрема група підстав припинення договору пов'язана з його достроковим припиненням внаслідок недотримання сторонами умов договору та чинного законодавства.

Так, статтею 653 Цивільного кодексу України прямо передбачено, що у разі розірвання договору зобов'язання сторін припиняються. Але припинення зобов'язання не завжди пов'язано з розірванням договору. Наприклад, згідно ст. 607 ЦК, зобов'язання припиняється неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна сторона не відповідає, тобто припинення зобов'язання не залежить від волі сторін. Таким чином, розірвання договору – ця вольова дія, на відміну від припинення зобов'язання, де можливі як воля сторін, так і об'єктивні обставини.

Розірвання договору неможливе при повному його виконанні. Іншими словами, належне виконання договору зупиняє договірною процес і усуває зобов'язання, що існували за домовленістю сторін. Також розірвання договору можливо тільки дострокове, оскільки після закінчення терміну договір припиняє дію, і якщо одна сторона не виконала договір повністю або частково, то набувають чинності норми, регулюючі наслідки невиконання зобов'язань.

Відповідно до чинного законодавства розірвання договору може бути здійснено декількома способами: за угодою сторін; за ініціативою однієї із сторін; на вимогу третіх осіб згідно із законодавством; одностороння відмова від виконання договору повністю або частково.

За загальним правилом зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін. Розірвання договору за ініціативою сторін це найадекватніший спосіб розірвання договору. Через принцип свободи договору можлива зміна і розірвання договору за угодою сторін, якщо інше не передбачене самим договором або Законом (ст. 651 ЦК).

Принцип свободи договору має істотне значення не тільки при виникненні договірних зобов'язань, але і при їх припиненні.

На окремі недоліки правового регулювання процесу розірвання договору вказують вчені В. Карпенчук та О. Кравець. [4, с. 118] А саме, відсутнє законодавче визначення понять «зміна договору» та «розірвання договору». У ст. 651 ЦК міститься вказівка на однакові підстави і зміни і розірвання договору. Проте, на думку вчених, з якою ми погоджуємося, дані поняття ототожнювати недоцільно, оскільки і їх значення і наслідки відрізняються. Розірвання договору власне і є однією із підстав припинення зобов'язань, які виникли з договору, а отже припиненням самого договору (ч. 2 ст. 604, ч.1 ст. 626 ЦК). Крім того, нормами Цивільного кодексу не врегульовано загальний порядок розірвання договору, зокрема, порядок повідомлення про його розірвання.

Цивільне законодавство передбачає способи, за допомогою яких сторони договору за взаємною угодою можуть змінити або розірвати договори. Це може бути вчинено, наприклад, шляхом новації (заміна одного зобов'язання іншим, між тими ж сторонами), надання замість виконання відступного (ст. 600 ЦК). Але все-таки, на думку О. Шилохвоста, практична різниця між новацією і зміною договору (зміна предмету, способу виконання) полягає в тому, що при новації за загальним правилом припиняються додаткові зобов'язання (неустойка, завдаток, гарантія і т.д.). У разі використання сторонами новації, але при бажанні зберегти дію способів забезпечення виконання зобов'язання, вони повинні поставити ці заходи у відповідність з нормами цивільного законодавства в новому договорі [11, с. 17].

Угода про розірвання договору також може укладатись не тільки у письмовій формі, але і шляхом здійснення конклюдентних дій. Так, передача кредитору товарів (або їх частини), раніше одержаних від нього і неоплачених, і отримання їх кредитором без заперечень є розірванням (зміною в частині кількості товарів) договору, якщо таке передбачене в самому договорі.

Від розірвання договору слід відрізнити відмову від договору. Згідно з ч. 3. ст. 653 ЦК України, ч. 4 ст. 188 ГК України договір може бути розірвано або за домовленістю сторін, або на вимогу однієї з сторін за рішенням суду. При цьому для односторонньої відмови від правочину достатньо заяви однієї сторони.

Одностороння відмова від виконання договору по суті є різновидом розірвання договору за ініціативою однієї із сторін. У разі односторонньої відмови від виконання договору повністю або частково, коли така відмова допускається законом або угодою сторін, договір вважається відповідно розірваним або зміненим (ч. 3 ст. 651 ЦК).

Норми щодо одностороннього розірвання договору класифікуються на дві групи. До першої відносяться норми відносно договорів, суть яких зумовлює надання сторонам (або одній стороні) права відмовитися від договору на їх розсуд. Наприклад, за договором позички користувач має право повернути річ у будь-який час до закінчення терміну договору (ст. 834 ЦК). До другої групи входять норми, що передбачають таке право сторони у випадках, коли інша сторона порушила свої зобов'язання. Наприклад, за договором купівлі-продажу (ч. 2 ст. 666 ЦК, ч. 2 ст. 671 ЦК). Таким чином, законодавець передбачає широкий перелік підстав для одностороннього розірвання договору [6, с. 8].

Висновки. Таким чином, підставами припинення цивільних (зокрема, договірних) правовідносин можуть бути лише юридичні факти. Поняття юридичного факту розкривають як конкретну життєву обставину чи їх сукупність, з якими норми права пов'язують припинення цивільних, а отже в тому числі договірних, правовідносин. Такі обставини мають юридичну силу лише для тих суб'єктів правовідносин, які знаходяться у

договірних відносинах, а не будь-яких суб'єктів цивільних правовідносин. Дані обставини, по-перше, можуть бути об'єктивними та суб'єктивними, тобто залежними від волі осіб – сторін договору чи ні. По-друге, вони можуть мати як тимчасовий, так і постійний характер. По-третє, можуть встановлюватися судом або, зокрема, сторонами договору. Перелік ознак таких обставин не є вичерпним. Він дає можливість, виходячи з характеристики останніх, виділити різноманітність юридичних фактів, які є підставами припинення цивільно-правового договору, та класифікувати їх за певними критеріями. Так, за критерієм наявності волі учасників правовідносин, юридичні факти поділяють на дії та події. Дії, у свою чергу, можна класифікувати залежно від того, відповідають чи ні вони нормам права, на правомірні та неправомірні. Правомірні дії як юридичні факти за моментом спрямованості волі на юридичні наслідки є юридичними актами та юридичними вчинками. Другою групою дій є неправомірні дії – такі юридичні факти, які виникають за волею сторони чи сторін договору, спрямовані на його припинення та суперечать нормам права.

До юридичних фактів як підстав припинення договору належать події. Подія як юридичний факт є життєвою обставиною чи їх сукупністю, які виникають поза волею осіб – сторони чи сторін цивільно-правового договору та припиняють договір в силу настання таких обставин під час дії договору. Події, у свою чергу, можна поділити на дві групи залежно від того, у разі настання яких стає відсутнім суб'єкт чи об'єкт договору.

Окрема група підстав припинення договору пов'язана з його достроковим припиненням внаслідок недотримання сторонами умов договору чи закону. Чинним законодавством передбачено можливість розірвання договору, яке за загальним правилом допускається лише за згодою сторін, та односторонню відмову від виконання договору, що за змістом є різновидом розірвання договору за ініціативою однієї із сторін. Норми щодо одностороннього розірвання договору класифікуються на дві групи: право сторін відмовитися від договору на їх розсуд та право сторони на відмову від договору у випадках, коли інша сторона порушила свої зобов'язання.

При цьому, існування окремих спірних та нерегульованих чинним законодавством положень щодо підстав та порядку припинення договірних зобов'язань, є матеріалом для продовження досліджень окресленого кола питань.

Список використаних джерел

1. Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков // Советское государство и право. – 1946. – № 3-4. – С. 46-83.
2. Бахрієва З. Р. До проблеми правового регулювання припинення цивільних договорів / З. Р. Бахрієва // Юридична наука. – 2011. – №2. – С. 50-54.
3. Богуцький О. Підстави та порядок припинення договору про надання телекомунікаційних послуг / О. Богуцький // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – №11. – С. 99-104.
4. Карпенчук В. Зміна або розірвання договору за Цивільним кодексом України / В. Карпенчук // Право України. – 2003. – №8. – С. 118-119.
5. Корчемний О. К. Деякі проблеми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях / О. К. Корчемний // Наукові праці МАУП. – 2010. – № 3(26). – С. 248-253.
6. Майоров В. Расторжение договора. Анализ одного из аспектов института прекращения обязательств / В. Майоров // Юридическая практика. – 2006. – № 52 (470). – С. 8-11.

7. Міхно О. І. Поняття та види підстав припинення цивільно-правового договору / О. І. Міхно // Право України. – 2004. – № 5. – С. 32-35.
8. Міхно О. І. Припинення договору за цивільним законодавством України : дис... на здобуття ступеня канд. юрид. наук / О. І. Міхно. – К., – 2007. – 246 с.
9. Советское гражданское право : учеб. [для ВУЗов] / под ред. О. А. Красавчикова. – М. : Высшая школа. – 1985. – 467 с.
10. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №40-44. – С. 356.
11. Шилохвост О. Припинення зобов'язання новацією / О. Шилохвост // Російська юстиція. – 1996. – № 8. – С. 17-21.

Турчак И. А. Основания прекращения гражданско-правовых договоров

В статье исследуется юридическая природа оснований прекращения гражданско-правовых договоров. Сделано попытку обобщения классификации таких оснований с точки зрения существующих научно-теоретических подходов в изучении данного вопроса.

Ключевые слова: основания прекращения договорных обязательств, юридические факты, изменение и разрыв договора, односторонний отказ от договора.

Turchak I. O. Reasons for terminating a civil law contract

The legal nature of the reasons for terminating a civil law contract is analyzed. The effort to generalize the classification of such reasons is made taking into consideration the existing scientific and theoretical approaches to the research of the given issue.

Key words: reasons for terminating contract obligations, legal facts, amending and dissolving of a contract, unilateral denunciation of a contract.

